

КОЗАЦЬКЕ ВБРАННЯ – одяг та зовнішній вигляд козаків. Доба *козацтва* залишила по собі особливий стиль вбрання, який захоплював, викликав наслідування у наступних поколіннях українців. З часом це вбрання стало одним із символів України, її волі й державності.

К.в. формувалося протягом кількох століть. В ньому відбилися історичні та природні умови життя українського козацтва. Зокрема, постійний стан війни, потреба мати на похваті, при боці, на поясі, за поясом зброю і вільно нею користуватися породив прихильність до прилягаючого, приталеного типу вбрання. Дуже важливо було, щоб одяг дозволяв вільно виконувати рухи як руками, так і ногами, блискавично завдавати удари і відбивати ворога, діяти за системою козацьких бойових мистецтв. Тому сорочка мусила мати широкі рукава, а жупан бути приталеним, але мати широкі плечі і поли; широкі шаровари були зручними для верхової їзди і дозволяли здійснювати будь-які рухи ногами. Одяг мусив бути також пристосованим для всіляких видів господарювання, промислів, захищати від різних кліматичних впливів, легко одягатися і скидатися. Зрештою, мало значення і те, чи було вбрання міцним і недорогим у виготовленні.

Основою для формування козацького одягу було українське народне вбрання. Воно відповідало вимогам краси, зручності, міцності і простоти у виготовленні. Такі його форми як сорочка *чумачка*, свита, вовняний пояс, шкіряний пояс, пасок, або *очкур*, шапки мегерка, кучма, чоботи найпростішого крою, постולי, киреї, бурки, використовувались як щоденний та робочий одяг у козацькому середовищі протягом всієї історії.

Окремі форми і види козацького вбрання запозичувались у сусідніх народів – турків, татар, поляків. Згодом запозичене засвоювалось, перероблялось, доповнювалось і ставало своїм, рідним. Припускають, що *жупан* потрапив в Україну через Польщу. Так само шовкові пояси. Але одне незаперечно – їх запозичено зі сходу, а в 17 ст. це вже був широко відомий і поширений одяг. Збагатилися також і форми головних уборів. Крім округлих та стіжкоподібних мегерок з'явилися високі, стовбуваті шапки з денцем опуклої форми, з натяком на майбутній *шлик*, отримали розповсюдження мегерки з продовгуватим верхом стіжкової форми, загнутим «на бакир», зі стовбуватим верхом жорсткої конструкції. З'являється шапка високого округлого типу, що чомусь найчастіше зображується в «Козаках Мамаях», очевидно кримсько-татарського походження. Зображень класичної, дійсно козацької, смушкової шапки зі шликом з 17 ст. до нас не дійшло. Хоча вона згадується в козацьких думах, наприклад, «Козак Голота» або «Хвесько Ганджа Андибер». Збереглися лише зображення з 18 та 19 ст. Таке ошатне вбрання, як кунтуш або черкеска на козацьких портретах 17 ст. цілком відсутнє. Знаходимо його тільки на деяких магнатських портретах з Олеського замку та на зображенні Адама *Кисіля*, що свідчить про обмежене побутування в цей період таких типів одягу. Кунтуші проникають в козацьке середовище вже у

18 ст. і стають неодмінними складовими масового козацького вбрання і в такому вигляді переходять у наступне 19 ст.

Видозмінюючись на власній основі, що корінням сягала Київської Русі, *чоботи* також зазнавали різних впливів, як європейської, так і східної моди. В 16–17 ст. підбори на козацьких чоботях майже не зустрічалися. Їх замінювали шматочки шкіри, що вшивалися в п'ятку підошви і утворювали помітне потовщення разом з набитою не пласко, а ребром заокругленою підківкою. Так само, до речі, шилися і польські, драгунські й жовнірські чоботи. Форма козацьких чобіт вже тоді виявила основні напрямки у подальшому розвитку взуття – халяви прями і прилеглі по формі ноги, високі й низькі; носки гострі, заокруглені і тупі. У другій половині 18 ст. чоботи отримують підбори, а підківки набиваються пласко.

Шаровари теж зазнали деяких змін. У 17 ст. прикраси на них мав тільки очкур і зав'язки на холошах, а у 18 ст. почали прикрашати галунами зовнішній бік холош по всій довжині, а також робити низький напуск шароварів, зав'язуючи холоші по верх чобіт.

Козацька зачіска, яка теж є складовою частиною вбрання, пережила свою історію. Отримана у спадок від князівських дружинників як ознака воїна, вона крім того стала знаком волі. Під час Хмельниччини вся Україна покозачилась і замайоріла чубами. Пізніше, в часи занепаду *Гетьманщини*, цю зачіску зберегли лише запорожці. Вони й продовжували носити чуби аж до повної втрати особистості свого війська, вже на Кубані. Городові ж козаки почали стригтися «під макітру», як і селяни.

Запозичення і зміни, що мали місце в історії козацького одягу, стосувалися більше вихідного, святкового вбрання, способів його прикрашання, удосконалення крою. У щоденному одязі зазнавали змін лише деякі частини та деталі. Взагалі ж цей процес доповнив, урізноманітнив і збагатив традиційне українське народне вбрання, витворив його новий стиль – козацький.

Найхарактерніші ознаки вихідного, святкового К.в. – яскравість барв, але не строкатість, переважання двоколірності у поєднанні різних його частин, часом навіть одноколірності, а також гри фактур різних тканин і матеріалів – сукна з шовком, оксамитом, штофом, залізом, міддю, сріблом, золотом, парчею. У запорожців перевага надавалася червоному колоритові і кольору, а в городових козаків – синьому. Інша прикметна риса – поєднання приталеності одягу з рясними складками «вусами», «рясами», любов до вільного просторого вбрання. Ще одна риса – оздоблення країв пол, комірів, кишень, кінців поясів шнуром, кантом, галуном, позументом, срібленням, позолотою, вишивання сорочок, доповнення враження дорогими шовковими й парчевими поясами з коштовною зброєю, прикрашеною золотом, сріблом, самоцвітами – східного типу шаблями, пістолями й кинджалами. Увінчував цей квітучий і сяючий наряд знаковий головний убір – шапка «шлик», або «кабардинка», що стали у 18 ст. найулюбленишими серед інших. Найдорожче вбрання було характернішим для старшини. А окремі види одягу призначалися лише для виборних посадових осіб. Наприклад, дорога хутряна, з денцем з шовку, оксамиту чи парчі, прикрашена аграфом ыз страусиними перами мегерка – типово гетьманська шапка. Або накидка, підбита хутром з дорогим широким коміром, що відома в літературі під різними назвами: то опанча, то кирея, то бурка – чисто старшинська ознака. Таке вбрання доповнювалося знаками влади – *булавою* у гетьмана або кошового, *перначем* у полковників.

Щоденне і похідне К.в. було простим, мало набагато скромніший вигляд. Часто це був зношений вихідний одяг або «нежалкий», шитий з грубого сукна, з простих овечих шкур, конопляного полотна. Чоботи вже не з сап'яну, а з юхти. Зброя була «чорною», без прикрас, призначеною тільки для бою. Залізні її деталі навіть змочували розсолем: «щоб не грало враже око на козацькій зброї». І пояси були не дорогі, а вовняні і шкіряні з усіма необхідними для щоденного життя та боротьби приналежностями: ложкою, виделкою, баклагою, *порохівницею*, *натрускою*, ножем та іншими необхідними речами.

Часом, в особливо скрутних обставинах життя, під час війни, на чатах, на промислах чи після несамовитого бенкетування, козаки втрачали свій одяг – вони псували його настільки, що змушені були обходитись лахміттям, просякнутим риб'ячим жиром чи дьогтем. Козаки вели бурхливий спосіб життя, це були переважно молоді, сильні, неодружені люди, що мали буйну волелюбну вдачу. У походах, війнах, промислах, бенкетуваннях вони дуже швидко зношували свій одяг. Його

вигляд повсякчас змінювався і залежав не так від суспільного становища, як від обставин та особистої вдачі кожного козака. Добувало козацтво одяг різними шляхами: купувало, шило, здобувало у бою. Одностроїв як таких не було, бо одягом кожен забезпечував себе сам, але смаки, уподобання абсолютної більшості козаків, що були українцями, мали багато спільного, і тяжіли до звичних народних форм і кольорів. Тому й виникла спільна мода на кольори, матеріали, на крій вбрання, що й робило його схожим на однострої. Особливо це стосується городового козацтва, що шило його вдома, а також замовляло кравцям. Запорозькі ж козаки мали дуже широкий вибір і матеріалів, і готового одягу, який привозили з українських міст, з Польщі, з Криму. На Січі також були свої чудові кравці і шевці. Крім цього, здобували у боях одяг турецького і татарського походження. Все вирувало немов у казані, але все ж верх брали звичні форми. До того ж, потреба розрізнення «своїх» і «чужих» у бою диктувала певну уніфікацію хоча б у шапках. Це, звичайно, більше стосувалося похідного одягу, а в святковому, вихідному вбранні кожен себе виявляв як хотів, керуючись лише модою.

Серед елементів К.в. насамперед виділяються ті, які мали магічне значення, тобто поєднували два завдання – захистити від холоду й спеки і оберегти від злих сил. Перш за все це *шапка*. Її вважали головним знаком козака. Шапка символізувала козацьку гідність і владу. У поемі «Іван Підкова» Т. Г. Шевченка яскраво сказано: «Підняв шапку – човни стали... / Надів шапку. Знову закипіло синє море».

Сорочка була особливо важливим елементом одягу, оскільки мала тісний зв'язок з тілом людини і володіла у свідомості українського народу, а отже й у козаків, особливими магічними властивостями – була оберегом і виявляла лікувальну силу. Сорочки у козаків переважали двох типів: *чумачка* (найбільш поширена) і *сорочка з вставками*. Шили їх із льняного і конопляного полотна. І чумачка, і сорочка з вставками шилися спочатку без комірців. Як і всі українські сорочки, горловину зміцнювала і прикрашала обшивка – вузька смужка полотна (комірці прийшли пізніше, очевидно із заходу). Шили її у вигляді вузької стійки до 3 см. Рідше використовувались невеликі відкладні коміри. Довжина сорочок у козаків була до стегон і пов'язувалась із способом носіння – сорочки обов'язково заправляли у шаровари.

Оздоблення сорочок мало оберегове значення, тому перш за все покривали візерунком краї рукавів, горловину і пазуху. Багатство оздоблення залежало від призначення. Щоденна сорочка прикрашалась досить скромно або й зовсім не оздоблювалась. Вихідні, святкові сорочки були гарно вишиті спереду, уздовж пазухи і всіх швів, а також по краях рукавів, по обшивці горловини і по коміру, якщо він був. Вишивали шовком, гаптували срібною і золотою ниткою, облямовували тасьмою, розшитю золотом. Трикутні вставки на рукавах були з іншого полотна, розшитого прядивом, оздобленого кольоровою тафтою. Найпоширенішими способами вишивки були: «мережка» – вирізування з наскрізним узором і гладь – настилування. Візерунки вишивок на сорочках мали геометричний характер – ромбів, квадратів, трикутників, хрестиків, зірок, розеток і були червоного, чорного, синього і білого кольору.

Важливу оберегову роль мав також *пояс*. Взагалі в українському і зокрема в козацькому вбранні пояс мав дуже велике значення як прикраса і окраса одягу, а також як незамінна, щоденна частина спорядження козака. Пояси дарували, ними хизувалися, як і зброєю. Так само як інші види вбрання, пояси розрізняли за призначенням: святкові, щоденні і для походу.

Дуже характерною для козака частиною вбрання були *шаровари*. Носили їх поверх сорочок, у 18 ст. запорозькі козаки не заправляли їх у чоботи, а зав'язували поверх халяв шнурками зі срібними або золотими китицями. Холоші почали прикрашати золотим галуном по всій довжині і робити великий напуск на чоботи.

Із взуття найтипівішими для козацтва були *чоботи*, хоча на щодень носили, бувало, й *постоли* і навіть ходили босі.

У верхньому вбранні основним був одяг каптанного типу. У народній традиції часто згадується *жупан*, як найпоширеніше козацьке вбрання, але часто з жупаном ототожнюється власне каптан. Між ними є певна різниця, хоча обоє могли надягатися безпосередньо на сорочку. Каптан часом називали *піджупанником*, тобто поверх нього могли одягати жупан. Очевидною була і різниця в крої. В решті деталей каптан і жупан мали багато спільного: стоячі, шалеві і відкладні коміри,

«заковраші» – закоти на рукавах, спосіб підперезування, матеріал виготовлення і способи оздоблення. Шили жупани як і каптани, з різних тканин, залежно від статків і призначення: з грубого сукна, з цупкої бавовняної тканини «перекалю», з шовку, з узорчатої парчі, мотивом візерунків якої були розводи листя, квітів, плодів з медальйонами в ренесансному стилі. Кольори переважали червоні, бурякові, блакитні, сині, зелені. Оздоблювали вбрання по верху «вусів» або «ряс» та вздовж їхнього стику зі спинкою уздовж кишень, по комірах і на краях рукавів, «заковрашів» і на бортах вишивкою, шнуром, кантом, галуном, тасьмою, позументом. На комір та закоти (обшлаг, заковраші) брали часто протилежного тону й кольору шовк, оксамит і, часом, хутро.

Поширеним серед козацтва буденним одягом була свита. Козацька свита нічим не відрізнялася від загальнонародної. Кроєм схожа на каптан, але здебільшого не мала плечових швів, а кроїлася з перегнутих пілок і мала майже пряму спинку. Коміру не мала, горловину обшивали або приставляли дуже низьку стійку. Довжиною була, так само як і каптан чи жупан, різною – до колін або трохи нижче у запорозьких козаків і довшою у городових. Забарвлення залежало від матеріалу. Частіше мала природне вовняне забарвлення, тобто біле, сіре, коричневе й чорне. Але з інших матеріалів була й кольоровою. Оздоблювалася свита вишивкою або шнуровою аплікацією та кольоровою шкірою.

Кунтуш або черкеска (у запорожців) були додатковим вбранням. Кроєм подібні до жупана, але мали свої особливості – досить широкі рукави з розрізами («розпорами», «роздьорами») навпроти ліктів, часть 25–30 см довжиною, у які просовували рукави каптана або жупана, а низ рукава кунтуша звисав вільно «до середини лядов». Подібним до кунтуша, урочистим одягом польського походження була і «делія». Вона теж одягалась поверх свит і жупанів і мала більшу приталеність ніж кунтуш, а також дуже широкий відкладний комір, іноді з хутра. Рукава були відкидні, часом фальшиві – у вигляді вузьких смуг, що спадали за спиною. Носили делію без пояса, але завжди застебнутою на гудзики. На відміну від кунтуша, який став у 18 ст. характерним вихідним вбранням для всього козацтва, делію носила переважно старшина. Шили кунтуші і делії з кольорового сукна й найдорожчих тканин атласу, узорчатих штофних шовків, парчі, часто підбивали хутром, оздоблювали шнуром, кантом, тасьмою або галуном. В числі найбільш відомого вихідного, святкового вбрання в середовищі козацтва була плащова форма одягу – накидка, що в літературі мала кілька назв – кирея, опанча, бурка. Вона типово польського походження, хоча можна знайти її відповідники в Україні-Руси в часи князівські.

Накидка побутовала у козацької старшини, її в урочистих випадках обов'язково надівав гетьман. Носили її застебнутою під шиєю на аграф, а також зав'язували на шнури з пишними китицями чи на зав'язки з дорогих тканин; біля шії і по краю накидки часто оздоблювали хутром, галуном, шнуром, нерідко підшивали хутром високого гатунку всю накидку і робили дуже широкий відкладний комір. Таку накидку, зокрема, носив гетьман. Це вбрання пройшло через всю історію козацтва і стало поруч з булавою і шапкою символом гетьманської України. Шили накидки з кольорового сукна, узорчатих штофних шовків, хутра соболя, рисі, горностая. Цей одяг використовували також і в похідних умовах, але з простіших матеріалів – товстого сукна і шкіри, обходилися невеликим відкладним коміром. Довжина накидки була переважно до п'ят.

Прямим відповідником накидці багатій, парадній можна вважати чисто народну її форму «бурку», власне справжню бурку, яку також часом називають *киреєю*, що одягалася в негоду або в подорож. Для негоди була ще одна форма одягу, яку називають і «кирея», і «кобеняк», і «сіряк». В літературі частіше «кобеняк». Він одягався поверх свити, жупана і навіть кожуха.

У зимову пору, під час морозів, козаки одягалися у овечі кожухи, які носили поверх сорочки, і поверх каптана чи жупана. Кожух – такого ж прямого крою, як і кобеняк, довжина теж така сама. Комір шалевий, або відкладний, шився великого розміру зі смушків. Носили кожух як підперезаним, так і не підперезаним. Застібався на гаплички (маленькі гачки). Кожухи теж були щоденні і вихідні. Останні робили нарядними – виробляли «набіло» з допомогою крейди, потім оздоблювали шнурковим гаптуванням, вишивками, аплікаціями з кольорової шкіри. Кожухи, покриті зверху сукном називались «байбараками».

Існувала ще коротка форма кожуха – кожушок до пояса. Він побутував у запорозьких козаків, мав вузькі рукави і шалевий комір. Одягався ворсом усередину і був переважно жовтого або брунатного кольору з облямуванням чорним чи сірим смушком. Такий кожушок-куртка був винятково повсякденною формою одягу. З ним споріднені короткі овечі безрукавки, які одягали і вовною всередину, і вовною зовні. Крій вони мали, як і кожушок, прямоспинний. На основі цих типів одягу з'явився ще один – напів-кунтуш. Це вже куртка з пришитими рукавами – вільотами, тобто розрізами проти ліктя, в які просовували руки. Мала вона переважно шалевий комір, надівалась прямо на сорочку, шилася з міцного сукна переважно синього кольору, але була й інших барв. Крім напів-кунтуша отримала розповсюдження і куртка з цілими рукавами, схожа на турецьку. Вона також мала синій колір, але була й сірого, червоного та інших кольорів. Побутували й дуже багато оздоблені куртки з використанням срібного галуна й золотого шитва.

Психологія користування тими чи іншими видами і типами вбрання, так само як і вибір кольору, якості матеріалу, часу й місця його використання спиралася як на загальноприйняті правила, так і на примху, волю, смак, бажання і можливості конкретної особи. Вікові особливості також впливали на характер вбрання: молоді козаки з особливою пристрастю кидалися як в бенкетування, так і в справляння дорогих нарядів. Старі переважно були вже байдужі до цього: хоча й мали чим похвалитися, та виряджались лише на великі свята. В середовищі козацтва не було такого розподілу кольорової гами за віком, як у середовищі селянства та міщанства. До самої могили, якщо він доживав, для козака залишались ідеалом яскраві сильні кольори – барви його молодості, сили і краси.

Літ.: В о в к Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 159–169; Я в о р н и ц ь к и й Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – С. 156–163; М а т е й к о К. І. Український народний одяг. – К., 1977. – С. 32–44; С т а м е р о в К. Нариси з історії костюмів. – К., 1978; Н і к о л а є в а Т. О. Історія українського костюма. – К., 1996.

А. М. Завгородній

ШАПКА – головний убір, один з головних елементів *козацького вбрання*. Найдавнішим типом Ш., що носили запорозькі і реєстрові, а потім і городові козаки була «мегерка». Шилася вона із повсті або із шкіри й смушків, мала околиці різної ширини, верх пласкої чи опуклої форми із сукна, шовку, оксамиту, з нашитим на ньому золотим, срібним чи кольоровим галуном, кантом, шнуром чи позументом, кінці якого хрестоподібно сходилися до центру, а пізніше завершувалися китицею. Поруч побутувала така ж Ш. без прикрас; в такому вигляді вона нічим не відрізнялася від шапок доби Київської Русі. Вже в 17 ст. з'являються різновиди «мегерки» - Ш. з видовженим верхом, що заломлюється назад або набік, з кінцем як гострої, так і округлої форми, що згодом стає шликом. Але така Ш. на відміну від пізнішого типу «шапка-шлик», який утворюється на основі високої шапки – «кучми», зберігає низький околицю.

В тому ж 17 ст. широко побутує серед козацтва Ш., що утворилась, очевидно, теж на основі мегерки і використовувалась як старшинська. Вона мала високий перед, розрізаний посередині, завдяки чому утворювались два характерні ріжки. Верх був або опуклим, округлої форми, або ж набував видовженого характеру і загинався назад. В цей період з'являється і Ш. зі стоячим видовжено-округлим верхом з матерії, на ваті, очевидно татарського походження. Поруч використовується і висока стовбувата Ш. з опуклим верхом, з натяком на шлик, що шилася з хутра або смушків. Можливо, з середини 17 ст. побутує і «кабардинка» – Ш. із хутра каборги (видри) з вузькою околицею і м'яким розширеним набоки верхом, як правило прикрашеним навхрест золотим або срібним галуном чи позументом. Вже у 18 ст. з'являється Ш. «рогатівка», теж з вузьким околицем, але чотирикутним верхом. Поширюються також високі смушкові Ш. зі шликами різної довжини.

Крім усіх цих типів, постійно використовуються чисто народні селянські Ш. – «кучми» гостроверхої («стіжкової») і «стовбуватої» форми, як щоденне просте козацьке вбрання.

Ш. шилися із хутра соболя, куниці, каборги, лисиці, а також сірих, білих і чорних овечих смушків, серед яких особливо улюбленим був сірий колір. На денця Ш. йшло просте, грубе й тонке сукно, шовк, штоф, оксамит, парча. Кольори переважали червоні, але були й сині, зелені.

Гетьманська Ш. шилася лише з дорогих матеріалів, мала переважно округлий верх, але іноді і досить довгий шлик з пишною китицею як, наприклад, на одному з портретів гетьмана М. Дорошенка. Околиця з дорогого хутра увінчувалась страусиними перами, що кріпилися до шапки за допомогою аграфу, прикрашеного коштовним самоцвітом.

А. М. Завгородній

ПОЯС – неодмінний елемент *козацького вбрання*, за своїм призначенням поділялися на святкові, щоденні і для походу.

Святкові П. були куповані привізні й здобуті на війні, переважно турецькі й перські і лише з середини 18 ст. – «случькі», виготовлені у м. Случку та інших містах Галичини. Це П. з дорогих тканин: шовку, шалі, парчі, ткані сріблом і золотом з поперечними смугами, з квітами й птахами, з поздовжніми смугами й візерунками, з кінцями розпущеними як китиці, і посрібленими чи позолоченими. А на самих кінцях прив'язувалися шовкові шнурки, щоб закріплювати пояс на цвях і намотувати на себе, а потім зав'язувати на спині чи на боці. Позолочені краї П., як правило, випускалися наперед чи трохи збоку. П. були переважно червоні, зелені, блакитні, коричневі й золоті. Зав'язувались здебільшого двома способами: «по-козацьки», випускаючи краї пояса з одного боку, частіше з лівого; «по-селянськи» – краї пояса показуючи з обох боків. Ширина П. була різною: від 15 см до 30–50 см і більшою, доходючи до 60–70 см. Довжина також неоднакова: від 2,5 м до 6–7 м. Перед намотуванням П. складався удвічі або тричі уздовж, залежно від ширини. Дуже оригінальні були случькі П. з кількома різними кольорами на кожному боці. Наприклад, чотириколірний одягався складеним відповідно до обставин: блакитний – вдома, зелений – у свята, червоний – в гості, білий – на весілля. Для таких змін кольору П. затикався з одного боку двома поздовжніми смугами в два кольори, і з другого – в два інші кольори. П. одягався складеним вдвоє впродовж, і коли його пов'язували, було видно тільки один колір.

Щоденні П. і похідні П. відрізнялися від вихідних, святкових своєю простотою і практичністю, а саме – були значно коротшими, іноді завдовжки такі, щоб тільки охопити стан. Часом це були вже поношені дорогі П. з шовку, а частіше – вовняні, одноколірні чи смугасті без візерунків. Краї поясів у щоденному одязі майже не випускали, а просто закладали всередину. В поясі, в складках зберігали гаманці, приналежності для куріння та інші побутові речі. За поясом військовий писар носив *каламар*, курінний або паланковий полковник – *пернач*, а кошовий і гетьман – *булаву*. Похідні П. були додатком до щоденного пояса, робилися вони у формі вузьких шкіряних пасків шириною від 2 см до 4 см, довжиною до 1,5 м, із залізними пряжками різної форми. Такі паски часом мали й оздоблення – тиснення шкіри й посріблення пряжок. Надівалися вони частіше зверху вовняного пояса, але часом і під нього або ж носилися самостійно. На цих пасках кріпилося все похідне спорядження козака: сумки, *гаманці*, *порохівниці*, *натруски*, баклаги, *ладівниці* з набоями, ложки, найпростіший шевський інструмент і тому подібне – все що може знадобитися в дорозі і в бою. Поруч з цим за пояс із матерії закладався *пістоль*, *кинджал* або ніж та *келеп*, на пасок чіплялася *шабля*, а за спину надівалася *рушниця*. Популярним також був П. – «*черес*», він виготовлявся із шматка товстої шкіри, зігнутої навпіл. Вгорі його зшивали, за винятком проміжків, де утворювались кишені. Завширшки був 25 - 35 см, застібали його спереду кількома ремінцями з пряжками, оздоблювали металевими накладками й тисненням. До череса прикріплювали кільця, короткі ланцюжки й гапlickи для підвішування спорядження. У пізніші часи запорожці використовували черес як патронташ або ладунку, пов'язуючи його через плече. Він був дуже важкий, а тому часом його підтримували міцними ланцюжками, перекинувши їх через плечі.

А. М. Завгородній

СОРОЧКА З ВСТАВКАМИ – поширена у козаків сорочка з прямокутними, рідше трикутними шматками тканини, що вшивали в плечах між передньою і задньою пілками, щоб зробити їх просторими.

Мала неширокі рукава, до 20 см., з перегнутої пілки, здебільшого без манжетів і зборок. Рукави сягали до зап'ястя і мали довжину 50–60 см. Горловина призбирувалася спереду і з боків дрібними зборками за допомогою обшивки.

Див. також *Козацьке вбрання*.

А. М. Завгородній

ШАРОВАРИ – широкі чоловічі штани, неодмінний елемент *Козацького вбрання*. З'явилися в побуті ще з 16 ст., безперечно східного походження. Ш. мали чотирикутну вставку – матню, яка була настільки широкою, що звисала майже до землі; вона з'єднувала холоші. Були у них також бічні кишені. Холоші мали ширину від 40 см і більше – чим ширші, тим більше честі для власника. На пошиття їх йшло до 10 м матерії.

Вважалося, що коли на пошиття Ш. витрачалося 10 аршин тканини, то це були «рясні штани», а 15 аршин – шаровари «з достатку». Ш. густо призбирувались до рубця, через який просовувався шнур – *очкур*, на якому вони й трималися.

Шили Ш. з домотканого сукна, полотна, перкалю на будень, а на свято з тонкого сукна, оксамиту, шовку. Улюблені кольори для Ш. святкових були: синій, червоний, зелений та їх відтінки; для щоденних: білий, синій, чорний.

А. М. Завгородній

ЧОБОТИ – шкіряне взуття, елемент *Козацького вбрання*. Святкові Ч. шилися із сап'яну різних кольорів. Найбільше любили червоні й жовті кольори, але були й зелені та блакитні. Підбивалися такі Ч. мідними й срібними підківками. У 17 ст. вони прибивалися до підошви сторч, а в 18 ст. – пласко, і на підбори, яких не було у попередньому столітті. Халяви таких Ч. завжди шилися вузькими і по нозі. Цьому сприяла ювелірна система крою, що дозволяла робити перехід від підйому ступні до халяви поступовим і прилягаючим. Підошва – без підбора, але з помітним потовщенням – за рахунок вставлених у п'ятку підошви шматочків шкіри. Носки таких Ч. помірно гострі, але не загнуті, а також помірно заокруглені. Висота чобіт – середня. Такими вони збереглися до кінця 18 ст.

Щодо повсякденних чобіт, то шилися вони з грубої товстої шкіри, були простого крою і невисокими. Спочатку без підборів, а пізніше, у 18 ст., – з підборами. Халявки мали шов не ззаду, а зовні – збоку, були як прямими, так і трохи звуженими до ступні. Верх халяв мав косий або фігурний зріз. У 18 ст. халяви починають морщити, прикрашати китицями зі шкіри, але зберігається і старий тип. Носки чобіт продовжують робити двох видів: видовжено-округлі і гостроносі; останні, в свою чергу, були прямими, або ледь загнутими догори – здебільшого у запорожців. У ранній період, коли підборів на підошвах не було, підківки, забиті в п'ятку ребром, замінювали відсутність підборів, тобто оберігали п'ятку підошви від швидкого зношування, а також збільшували підйом ступні. Коли поширилися підбори, то й підківки почали прибивати пласко. Щодо кольору чобіт простих, то у давніші часи, напевно, переважав жовтий (фактично вохристій), близький до брунатного (коричневого), а пізніше, у 18 ст., поширюється чорний, під впливом Росії.

А. М. Завгородній

ЖУПАН (від італ. *guibbone*, *guirrone* – селянський каптан) – верхній чоловічий одяг, елемент *Козацького вбрання*. Ж. мав систему вставок з боків – «ряси». У ньому підріз спинки робили

глибшим і довшим ніж у каптана, а поміж передом і спинкою вставляли з обох боків прямокутні клини – «проходки», які укладали дрібними складками – «рясами», що нагадували плісировку. Ж. застібався без «заходу», впритул на густо насажені гудзики. Ж. мали і стоячі, і шалеві, і відкладні коміри. Рукави звужувалися в ліктях та біля кисті і мали розріз до 20 см, а також «заковраші» – закоти з іншого матеріалу й кольору. Іноді робилися і прорізні кишені. Ж. підперезували широким поясом.

А. М. Завгородній

КАПТАН – верхній чоловічий одяг, елемент *Козацького вбрання*. Одягався на сорочку. Поверх К. могли одягати ще й *жупан*, тому він ще називався *піджупанником*. При пошиві К. з боків дуже звуженої спинки, починаючи від талії, вставляли двоє трикутних клинів – «вусів», які закладали двома, трьома опуклими складками. К. мав звужені в ліктях та біля кисті рукава, які мали розріз до 20 см, а також «заковраші» – закоти, і, обов’язково прорізні кишені. Підперізувався К. широким *поясом*.

А. М. Завгородній

КУНТУШ (від грецьк. – перський одяг з довгими рукавами) – верхній одяг з дорогих тканин, кроєм подібний до *жупана*, але мав характерну деталь – довгі фальшиві рукави з розрізами. Внизу рукави кунтуша мали, так само як і *каптан* чи *жупан*, закоти (обшлаг, заковраші), часто обшиті хутром, або розріз, теж обшитий тасьмою, галуном чи хутром. Зустрічалися й інші різновиди К.: рукави з розрізами від самої пройми, а також по всій довжині. К. застібався впритул на густо посажені гудзики, іноді з петлицями, до пояса. Мав стоячий або шалевий комір, а також прямовисні бічні кишені.

Носили К. як розстебнутими, непідперезаними, показуючи нижній *жупан*, так і застебнутими й підперезаними широкими *поясами*. Нерідко К., особливо підшиті хутром, накидали на плечі наопашки, як шубу, а застібали тільки під шиєю або на грудях. Це вбрання було, як правило, вихідним і святковим, мало довжину трохи більшу від нижніх – каптана й жупана – і спускалося до литки.

А. М. Завгородній

БУРКА – див. *Кирея*.

КИРЕЯ – верхній розстібний безрукавий одяг. Це простора, довжиною до п’ят, овеча накидка з довгим ворсом, була поширена серед простого козацтва, але часом її носила й старшина. Була як з великим відкладним коміром, так і без нього. Переважно чорного кольору. Запорозькі козаки також іноді шили бурки із шкіри, пофарбованої в сірий, коричневий, а часом і в білий кольори. Одягалася К. в негоду або в подорож, поверх свити, жупана, кунтуша і застібалася під шиєю.

А. М. Завгородній

КОБЕНЯК – верхній розстібний рукавний одяг. Цей одяг, очевидно, був дуже давно запозичений у кочовиків. Мав широкий прямоспинний крій. Довжиною був до п’ят і шився без плечових швів. Для широти вшивалися під рукава два клини, вершиною вгору. К. мав характерну деталь – пришитий каптур (відлогу, кобку), який міг закривати майже все обличчя і мав прорізи для очей.

Застібався під шиєю за допомогою патика. Щоб пов'язати кобеняк по талії широким поясом, загортали полу за полу; а частіше його взагалі не підперезували.

К. виготовляли з грубого сукна переважно сірого або коричневого кольору. Запорозькі козаки іноді шили К. зі шкіри. Прикрас ніяких не було, хіба що обшивка каптура тасьмою.

А. М. Завгородній

ЧУМАЧКА – поширена у козаків сорочка прямого крою зі вставними рукавами. Пошита із перегнутих пілок, отже без плечових швів, з низькими проймами, що спадали з плечей на передпліччя рук. Рукава широкі, іноді до 40 см, нерідко мали двошовну конструкцію. Часом таку сорочку шили з бочками. Від горловини сорочки, посередині робили довгий грудний розріз – пазуху, мало не до пояса; його довжина сягала 40 см, зав'язувався цей розріз біля шиї за допомогою шнурка або тасьми через петельки або ж іноді через дірочки в комірі. Зборок навколо горловини в Ч. не було. Користувалась популярністю через простий і вільний широкий крій, що не заважав рухам і відповідав спекотному півдню.

Див. також *Козацьке вбрання*.

А. М. Завгородній